

Грабовська О. О.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесуНавчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМАГАЛЬНИХ ПРАВ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО
ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Анотація. Статтю присвячено дослідженню специфіки реалізації змагальних прав учасниками цивільних справ, що розглядаються в порядку окремого провадження. Висловлено сумнів щодо доцільності закріплення у частині 3 статті 294 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) положення, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності.

Відмічається, що відсутність спору між учасниками справи у справах окремого провадження породжує виникнення міркувань щодо обґрунтованості судового порядку їх вирішення. Проте, звертається увага на ту обставину, що суспільство визнає правильним та доцільним судовий порядок захисту окремих безспірних прав, свобод чи інтересів, а рішення суду є тим актом, який найбільш якісно виконує функцію в певній сфері правовідносин, з огляду, принаймні, на більшість категорій цивільних справ окремого провадження, які розглядаються в такому порядку.

Стверджується, що в контексті юридичної природи справ окремого провадження не слід плутати спір про право, та спір про факти і докази. Якщо виникають спірні правовідносини предметного характеру, то згідно із частиною 6 статті 294 ЦПК України суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах. Щодо оспорування фактів та доказів, то це – змагальні права, які належать усім учасникам справ окремого провадження, відповідно до статті 43 ЦПК України.

Здійснено порівняльний аналіз положень статті 12 ЦПК України “Змагальність сторін” з положеннями Розділу IV ЦПК України “Окреме провадження” та змістовними елементами юридичної природи окремих категорій цивільних справ, які розглядаються судами в порядку окремого провадження, внаслідок чого зроблено обґрунтований висновок про те, що положення частини 3 статті 294 ЦПК України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності, не відповідає дійсному стану справ, оскільки на учасників справ окремого провадження розповсюджується дія більшості положень статті 12: рівність учасників справ окремого провадження щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом (частина 2 статті 12), обов'язок довести обставини, які мають значення для справи і на які заявник, інші учасники справи окремого провадження посилаються як на підставу звернення до суду із заявою, надання суду висновку тощо, заперечень проти задоволення заяви тощо (частина 3 статті 12), потенційна наявність у заявників у справах окремого провадження ризиків настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням ними процесуальних дій (частина 4 статті 12).

Доводиться також, що при розгляді справ окремого провадження судом реалізуються права та обов'язки, передбачені частиною 5 статті 12 ЦПК України: керівництво ходом цивільного процесу; роз'яснення у випадку необхідності учасникам судового процесу їхніх процесуальних прав та обов'язків, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій; сприяння учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом; запобігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

Ключові слова: змагальний процес, принцип змагальності, доказування, докази, учасники судового процесу, позовне провадження, справи про встановлення факту смерті військовослужбовця, справи про усиновлення, справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Hrabovska O. O. Specifics of competitive rights implementation in special proceedings of civil proceedings

Abstract. The article is devoted to the specifics of implementation of competitive rights in special proceedings. Doubts are expressed regarding the expediency of enshrining in Part 3 of Article 294 of the Civil Procedure Code of Ukraine the provision according to which cases of special proceedings are considered by the court in compliance with the general rules, established by this Code, with exception of the provisions on adversarial nature.

It is noted that the absence of a dispute between the parties in cases of special proceedings raises doubts about the validity of the judicial procedure for resolving them. However, attention is drawn to the fact that society recognizes the judicial procedure for protecting certain indisputable rights, freedoms or interests as correct and appropriate, and the court decision is the act that most qualitatively performs its function in a certain area of legal relations, taking into account, at least, most categories of civil cases in special proceedings that are considered in this manner.

It is argued that in context of legal nature of special proceedings cases, a dispute about law should not be confused with a dispute about facts and evidence. If disputed legal relations of a substantive nature arise, then, in accordance with Part 6 of Article 294 of the CPC of Ukraine, the court leaves the application without consideration and explains to interested persons that they have the right to file a claim on general grounds. As for challenging facts and evidence, these are adversarial rights that belong to all participants in special proceedings in accordance with Article 43 of this Code.

A comparative analysis of provisions of Article 12 "Party Competition" with the provisions of Section IV "Separate Proceedings" of CPC of Ukraine and the substantive elements of legal nature of certain categories of civil cases considered by courts in the order of special proceedings was carried out, as a result of which a reasoned conclusion was made that the provisions of Part 3 of Article 294 of the Code, according to which cases of special proceedings are considered by the court in compliance with the general rules established by this Code, with the exception of provisions on adversarial proceedings, do not correspond to the actual state of affairs, since the majority of Article 12 provisions apply to participants in special proceedings: equality of participants in special proceedings in exercising all procedural rights and obligations provided for by law (Part 2 of Article 12), the obligation to prove the circumstances that are relevant to the case and to which the applicant and other participants in special proceedings case refer as the basis for applying to the court with an application, providing the court with an opinion, etc., objections to granting the application, etc. (Part 3 of Article 12), the potential presence of risks for applicants in special proceedings cases of consequences associated with their taking or failing to take procedural actions (part 4 of article 12).

It is also proven that when considering special proceedings cases, the court exercises the rights and obligations stipulated in Part 5 of Article 12 of CPC of Ukraine: management of the course of civil proceedings; clarification, if necessary, to the participants in the trial of their procedural rights and obligations, the consequences of committing or failing to commit procedural actions; assisting participants in the judicial process in exercising their rights provided for by this Code; preventing abuse of their rights by participants in the judicial process and taking measures to ensure that they fulfill their obligations.

Key words: *adversarial process, adversarial principle, proof, evidence, participants in the trial, claim proceedings, cases on establishing the fact of the death of a serviceman, cases on adoption, cases on providing a person with compulsory psychiatric care.*

Вступ. Принцип змагальності в цивільному судочинстві – один з фундаментальних, функціональних принципів. Специфіка його регулювання національним цивільним процесуальним законодавством певної країни слугує висновкам про модель чи типологію цивільного судочинства. Змагальність судової процедури у цивільних справах відповідає природі справ, що належать до такого виду юрисдикції, а в її основі – співвідношення прав та обов'язків суду, учасників судового процесу, насамперед, в сфері судового доказування.

Водночас, цивільна процесуальна процедура не є однаковою для усіх справ, що роз-

глядаються в порядку цивільного судочинства. Наявність трьох порядків, якими, згідно частини 2 статті 19 Цивільного процесуального кодексу України, є наказне, позовне (загальне та спрощене), та окреме, зумовлює й специфічність правового регулювання процедури кожного з них, в тому числі й у контексті реалізації основоположних засад, які прийнято називати принципами. Не є виключенням й окреме провадження.

Серед специфічних ознак процедури розгляду та вирішення справ окремого провадження – закріплене у частині 3 статті 294 ЦПК України положення, згідно із яким справи

окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності.

У даному зв'язку можуть виникати міркування, що зазначеним положенням законодавець фактично виключив змагальні засади цивільного судочинства з числа засад, на яких заснована процедура розгляду та вирішення цивільних справ окремого провадження. Водночас, до числа змагальних прав сторін стаття 12 ЦПК України відносить сукупність прав, які також реалізуються в окремому провадженні заявниками та заінтересованими особами, які мають права та обов'язки сторін, відповідно до частини 8 статті 49 ЦПК України.

Таке правове регулювання об'єктивно потребує аналізу та відповідних висновків, оскільки загальноприйняті складові змагального цивільного судочинства не можуть бути виключені абсолютно з цивільної процесуальної процедури, навіть, якщо це окреме провадження, яке, безумовно, має свою специфіку, яка явно відрізняє її від процедури, передбаченої ЦПК України для розгляду судами справ позовного провадження, саме із яким традиційно пов'язують змагальний процес.

З'ясування даного питання потребує, насамперед, аналізу правової природи справ окремого провадження, що дозволить виявити причинні зв'язки, які зумовили закріплення положення частини 3 статті 294 ЦПК України.

Наразі видається доцільним зазначити, що справи окремого провадження в цивільному судочинстві посідають значне місце. За даними судової статистики у 2022 році кількість заяв окремого провадження, поданих до суду, становила понад 50 тис., а протягом 2022 року місцевими судами розглянуто 41,7 тис. справ окремого провадження, із них 38 тис. – із ухваленням рішення [1]. У 2023 році значно збільшилась загальна кількість заяв окремого провадження, поданих до суду. У 2023 році їх кількість становила понад 72,8 тис., що на 22,7 тис, або на 45,4 % більше порівняно з 2022 роком (50,2 тис.). У 2023 р. місцевими судами розглянуто 56,2 тис. справ окремого провадження, із них – 50,5 тис. – із

ухваленням рішення. У майже 49 тис. справ заяву задоволено, що становить 96,9 % від усіх ухвалених рішень [2].

В щорічних "Аналітичних оглядах стану здійснення цивільного судочинства", підготовлених Верховним Судом, статистичні дані з яких наведені вище, звертається увага, що протягом останніх років переважну більшість становлять справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, на другому місці за кількістю – справи про усиновлення.

У наукових та навчальних джерелах, підготовлених в різні часи розвитку цивільної процесуальної науки та цивільного процесуального законодавства, традиційно зазначається, що справи окремого провадження мають триаду найсуттєвіших правових ознак: 1) відсутність спору про право, а у разі його виникнення суд зобов'язаний залишити заяву без розгляду і роз'яснити заінтересованим особам, що вони вправі подати позов на загальних підставах, відповідно до частини 6 статті 294 ЦПК України; 2) відсутність сторін з протилежними інтересами, адже у справах окремого провадження основними учасниками є заявники та заінтересовані особи; 3) засобом звернення до суду заінтересованої особи є заява [3].

Отже, відсутність спору у справах, які розглядаються судом в порядку окремого провадження виділялося і виділяється сучасниками як головна ознака, що їх характеризує.

У даному зв'язку видається правильним зазначити, що наявність чи відсутність спору між учасниками справи – основний критерій, який зумовив диференціацію порядків розгляду та вирішення судами цивільних справ. І хоча позовне провадження, в порядку якого розглядаються справи, що характеризуються спірними правовідносинами, вважається головним у цивільному судочинстві, оскільки більшість справ складають саме справи позовного провадження, а юридична сила положень ЦПК України, якими урегульовано порядок розгляду судами справ позовного провадження, розповсюджується й на інші види проваджень, тим не менш не можна вважати менш важливими й інші види проваджень, оскільки діяльність суду, незважаючи на порядок розгляду справи – наказний,

позовний чи окремий, має бути спрямована на виконання завдання цивільного судочинства та на досягнення його мети – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ, захист прав, свобод чи інтересів (частина 1 статті 2 ЦПК України).

До цивільних справ, які характеризуються безспірністю, законодавець, зокрема, відніс справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, справи про усиновлення, справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, справи про визнання спадщини відумерлою та інші (частина 2 статті 293 ЦПК України).

Таким чином, цивільні справи, що підлягають вирішенню в порядку окремого провадження, вельми вирізняються одна від одної предметно, суб'єктивним складом, доказовою базою тощо, але їх об'єднує така правова характеристика як відсутність спірних правовідносин. Та якщо немає спору між учасниками справи, то логічним є виникнення сумніву щодо обґрунтованості судового порядку вирішення справ окремого провадження. Проте, з огляду на категорії цивільних справ, які підлягають розгляду судами в порядку окремого провадження, видаються логічними міркування про те, що суспільство визнає правильним та доцільним саме судовий порядок захисту окремих прав, свобод чи інтересів, й саме рішення суду є тим актом, який найбільш якісно виконає певну функцію в певній сфері правовідносин. При чому, в різних справах рішення суду по-різному, в часовому вимірі, сприяє задоволенню інтересу: одразу з дня набрання рішенням законної сили, або ж у майбутньому. Наприклад, набрання рішенням суду про встановлення усиновлення законної сили одразу породжує сімейні правовідносини (частини 4 та 5 статті 232 Сімейного кодексу України, частина 7 статті 314 ЦПК України). Водночас, у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця рішення суду лише породжує право заявника на звернення до органів реєстрації актів

цивільного стану для отримання свідоцтва про смерть військовослужбовця, й лише після цього етапу, набуття відповідного правового статусу, отримання від держави передбачених законом виплат тощо [4, с. 480]. Тобто, в останньому випадку рішення суду, яке набрало законної сили – проміжний етап для досягнення кінцевої мети.

Вирішення судами в порядку окремого провадження безспірних справ зумовило позицію законодавця, згідно із якою окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (частина 1 статті 293 ЦПК України).

Як бачимо, основним акцентом законодавця стосовно справ окремого провадження є акцент на тому, що справи окремого провадження – це справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів. Але, судова діяльність має бути спрямована на встановлення не будь-яких фактів, а фактів, які створюють для заявника передумови для захисту прав, свобод чи інтересів різного характеру, тому цивільний процесуальний закон у наведеній дефініції “окреме провадження” акцентує увагу й на цій обставині.

Обидва зазначені фактори зумовлюють висновки науковців про те, що у справах окремого провадження основна функція суду – охорона інтересів заявника шляхом встановлення фактів [5, с. 354].

Що стосується тези про те, що справи окремого провадження – це справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, то вона не може не викликати суперечливих міркувань у зв'язку із тим, що й у справах позовного провадження основні зусилля суду також спрямовані на встановлення фактів, якими сторони обґрунтовують вимоги чи заперечення. Однак, у справах позовного провадження встановлення фактів предмета доказування сприяє кваліфікації правовідносин та вирішенню спору по

суті завдяки їх встановленню. У справах же окремого провадження судом встановлюються факти, з яких судом сформовано предмет доказування, та з якими норми права пов'язують задоволення інтересу, виникнення прав та обов'язків (справи про усиновлення), зміну у правовому статусі особи (справи про визнання особи недієздатною), набуття права на майно і розпорядження ним (справи про визнання спадщини відумерлою), заборону на реалізацію права (справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх), тощо.

Й, насамкінець, у контексті основної ознаки справ окремого провадження – відсутності спірних правовідносин, звертає на себе увагу зміст частини 1 статті 293 ЦПК України, яка містить дефініцію поняття “окреме провадження”, що наведена вище. Як бачимо, в ній не йдеться про вказівку законодавця на відсутність спору у справах окремого провадження, але йдеться про те, що окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, а непозовним може бути лише безспірне. До того ж, згідно із частиною 6 статті 294 ЦПК України, якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

Таким чином, висновок у даному сенсі може бути однозначним: спірні правовідносини вирішенню в порядку окремого провадження не допускаються.

Ця загальновизнана ознака справ окремого провадження може бути піддана сумніву в контексті юридичної природи деяких справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, зокрема, справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. Судова практика свідчить, що нерідко особи, щодо яких судом вирішується справа про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку (амбулаторно чи шляхом поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги), чи огляд лікарем – психіатром, заперечують факт психічного захворювання чи розладу, оспорюють свій

психічний стан, зазначають про зловживання з боку родичів, які ініціювали поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги, відмовляються від надання їм медичної допомоги, заперечують проти задоволення заяви судом тощо [6]. Власне, у зв'язку із такого роду обставинами питання про надання особі психіатричної допомоги й вирішується судом, а заявниками у справах даної категорії є заклади з надання психіатричної допомоги (частина 1 статті 339 ЦПК України).

Зазначене не може не викликати міркувань з приводу співвідношення понять: спір про право та спір про факт. У справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку очевидно наявні ознаки обох цих правових явищ, адже простежується предметна спірність (щодо надання психіатричної допомоги в примусовому порядку певного роду), а також оспорування фактів (доказів), які подаються заявниками, зокрема, медичний висновок, а також заінтересованими особами, наприклад, родичами, докази про виклик поліції внаслідок неадекватної поведінки тощо.

Проте, незважаючи на зазначені специфічні ознаки справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, доцільність їх віднесення законодавцем до складу цивільних справ, які підлягають вирішенню в порядку окремого провадження, сумнівів не викликає.

Відсутність спірних правовідносин у справах окремого провадження обумовлює й специфіку правосуб'єктності. Оскільки засобом звернення юридично заінтересованої особи до суду є заява, а не позов, таким чином логічною є й назва таких осіб: на противагу позовному провадженню, за позовом якого відкривається справа позовного провадження, в окремому провадженні суб'єктом, в інтересах якого відкривається провадження, є заявник.

Що стосується заінтересованих осіб у справах окремого провадження, то це питання потребує особливої уваги, оскільки у цивільній процесуальній доктрині висловлюються різні точки зору щодо їх юридичної природи. Очевидно, це пов'язано з різноманітністю цивільних справ, які розглядаються

в даному порядку й, відповідно, різноманітністю заінтересованих осіб, які можуть бути їх учасниками.

Прийнято вважати що заінтересовані особи в справах окремого провадження – це суб'єкти, які можуть мати інтерес у зв'язку із встановленням певного юридичного факту [5, с. 356].

Наведена точка зору є обгрунтованою, оскільки незалежно від виду заінтересованої особи в справах окремого провадження – фізичної чи юридичної, органу державної влади, органу місцевого самоврядування, установи тощо, усі вони беруть участь у судовому процесі у зв'язку із наявністю інтересу до результатів судочинства у справі. Наприклад, у справах про усиновлення заінтересованою особою є сама дитина, щодо якої вирішується питання про усиновлення, обов'язковими суб'єктами, як заінтересовані особи, притягаються судом до участі у справі органи опіки та піклування, які зобов'язані в силу вимог закону надати суду висновок про доцільність усиновлення дитини певними заявниками та відповідність усиновлення інтересам дитини (частина 2 статті 312 ЦПК України) тощо. Логічно, що у дитини – приватний характер інтересу, у органів опіки та піклування – публічний, зумовлений повноваженнями, покладеними на них державою. Й на дитину, й на органи опіки та піклування впливатиме рішення суду про встановлення усиновлення після набрання ним законної сили, але у різний спосіб: дитина стає членом сім'ї усиновлювачів з усіма правовими наслідками, а орган опіки та піклування виконуватиме свою місію протягом усього провадження з усиновлення, причому задовго до звернення кандидатів в усиновлювачі до суду, а також виконуватиме рішення суду про встановлення усиновлення, зокрема, в частині нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини після її усиновлення до досягнення нею повноліття відповідно до статті 235 Сімейного кодексу України.

Іще однією з суттєвих ознак справ окремого провадження, на яку звертають спеціалісти – це засіб звернення до суду заінтересованої у судовому захисті особи, й, відповідно, засіб (підстава) відкриття провадження

у справі. Таким засобом у справах окремого провадження є заява (частина 1 статті 295, частина 1 статті 300-1, частина 1 статті 301, частина 1 статті 305 та ін. ЦПК України).

ЦПК України не містить положення, яке б встановлювало вимоги до змісту заяви у справах окремого провадження. Прийнято вважати, що вимоги до змісту позовної заяви у справах позовного провадження, закріплені у статті 175 ЦПК України, розповсюджуються й на заяви у справах окремого провадження, хоча ані в цій статті, ані у розділі IV ЦПК України, яким регулюється окреме провадження, про цю обставину не йдеться. В даному випадку підтвердженням наведеної думки обгрунтовано можна вважати положення, закріплене у частині 3 статті 294 ЦПК України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом.

Вищезазначені ознаки справ окремого провадження дають підставу зазначити, що на відміну від позовних заяв у справах позовного провадження, заяви у справах окремого провадження не містять матеріально-правової вимоги заявника до заінтересованої особи, у заяві має місце зазначення фактів, на які посилається заявник, із проханням їх встановити, та предметний посил (встановлення усиновлення, надання психіатричної допомоги тощо), що обгрунтовує необхідність їх встановлення, або ж яке значення для захисту прав, свобод чи інтересів матиме встановлення фактів судом (встановлення факту, який має юридичне значення у подальшому, після набрання рішенням законної сили).

І так, безспірність справ окремого провадження, учасниками яких є заявники та заінтересовані особи, а засобом звернення заявника до суду є заява, – їх найсуттєвіші змістовні ознаки. І в даному контексті видається логічним питання про те, як наведені ознаки справ окремого провадження співвідносяться із частиною 3 статті 294 ЦПК України, яка виключає положення щодо змагальності цивільного судочинства.

Насамперед, видається правильним зазначити, що наведена специфічна процедурна ознака не розкривається змістово у цивільних процесуальних джерелах. Як правило, вчені

обмежуються лише наведенням положення, закріпленим у частині 3 статті 294 ЦПК України, як однієї з ознак окремого провадження [7, с. 74].

На питання про те, чому відсутність змагальності у справах окремого провадження – суттєва ознака, яка характеризує справи, що розглядаються в даному порядку, видається правильним зазначити, що змагальний процес прийшов на зміну слідчому із набуттям Україною незалежності. Політичний проєвропейський курс нашої держави та взяті зобов'язання по приведенню законодавства у відповідність до законодавства ЄС, спонукали законодавця розвивати змагальний процес, адже саме змагальний процес є таким, що історично виражає природу цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються справи приватно-правового характеру, є сегментом демократичного устрою держави.

Українські вчені відмічають, що в радянський період нашої історії, окрім іншого, суттєво було обмежено змагальний характер цивільного судочинства...» [8, с. 77]. Сьогодні змагальність, поряд із диспозитивністю – в ракурсі уваги вчених як найважливіші засади цивільного судочинства [9, с. 45-50].

Основні правові установки змагального цивільного судочинства закріплені у статті 12 ЦПК України: частина 1 містить декларативне положення про те, що цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін; у частині 2 закріплено рівність щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом; у частині 3 – обов'язок кожної сторони довести обставини, які мають значення для справи; частина 4 містить застереження про те, що кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій, а частиною 5 встановлено роль суду у змагальному процесі: керування ходом процесу, сприяння врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами тощо.

Зазначені складові змагального цивільного судочинства у співвідношенні з частиною 3 статті 294 ЦПК України, згідно із якою справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень

щодо змагальності та меж судового розгляду, зумовлює небезпідставне питання щодо відповідності.

В цьому сенсі одразу привертає увагу частина 1 статті 12 ЦПК України, згідно із якою цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Таким чином, законодавець змагальні засади цивільного судочинства пов'язує лише із сторонами, тобто із позовним провадженням.

Водночас, відповідно до частини 8 статті 49 ЦПК України, заявник та заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права та обов'язки сторін, крім випадків, передбачених розділом IV цього Кодексу.

Зазначене змушує замислитися над тим, чи здійснюється судочинство у справах окремого провадження на основі змагальності.

У даному випадку видається обґрунтованим висновок про те, що змагального процесу, який притаманний позовному провадженню, у справах окремого провадження немає і бути не може в силу правової природи справ окремого провадження, про яку йшлося вище, але змагальні права у вигляді подання доказів до суду, різного роду клопотань, зокрема, про витребування доказів, про залучення свідків, призначення експертиз, участь у дослідженні доказів, надання пояснень з приводу фактів (обставин) предмета доказування тощо, реалізуються як заявниками, так і заінтересованими особами.

Реалізація зазначеного спектру змагальних прав подекуди супроводжується суперечками між учасниками справи, запереченнями фактів, на які посилається заявник чи заінтересовані особи, доказів, що подані ними в їх обґрунтування тощо. Це може відбуватися як під час дослідження доказів, так і під час судових дебатів. Й це дає привід говорити про те, що елементи змагального процесу в справах окремого провадження все ж такі існують, але не слід ототожнювати їх із змагальним процесом у справах позовного провадження, який засновано на спірних правовідносинах та протилежних інтересах.

Стосовно частини 2 статті 12 ЦПК України, у якій закріплено рівність щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом, то дія принципу рівності не

може не розповсюджуватися на заявників та заінтересованих осіб у справах окремого провадження, це зумовлено правовою природою цивільного судочинства. Заявники та заінтересовані особи у справах окремого провадження – учасники справи, згідно із частиною 2 статті 42 ЦПК України, а отже, юридично заінтересовані. Тому дія положень статті 43 ЦПК України, яка розкриває зміст прав усіх учасників справи, розповсюджується й на заявників та заінтересованих осіб у справах окремого провадження.

Положення частини 4 статті 12, відповідно до якої кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій, також має безпосереднє відношення до окремого провадження. Візьмемо, до прикладу, справи про встановлення факту смерті військовослужбовця. Аналіз судової практики у справах даної категорії дає підставу стверджувати, що, наприклад, ненадання заявником переконливих доказів, таких як акт про настання смерті в певному місці, в певний час, із зазначенням обставин загибелі, свідків події, наявності відповідних підписів тощо, становить ризик відмови суду у задоволенні заявлених вимог про встановлення факту смерті військовослужбовця, а отже, й втрати шансів на реалізацію у майбутньому прав, свобод та інтересів, пов'язаних із встановленням факту смерті військовослужбовця.

Керівництво ходом судового процесу, що закріплено у пункті 1 частини 5 статті 12 ЦПК України як функція суду в змагальному процесі, безпосередньо відноситься й до окремого провадження, що зрозуміло й не викликає сумніву. Проте, положення про сприяння суду врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами (пункт 2 частини 5 статті 12), для справ окремого провадження є недієвим в силу безспірності справ, що розглядаються в даному порядку.

В контексті співвідношення частини 3 статті 294, у якій закріплено положення про виключення змагальності при розгляді справ окремого провадження, та статті 12 ЦПК України, у якій закріплені основні складові змагального цивільного судочинства, то собливу увагу привертає пункт 3 частини 5 статті 12,

згідно із якою у змагальному процесі суд роз'яснює у випадку необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій.

З огляду на відсутність змагального процесу, який можливий лише між сторонами спірних правовідносин, специфічність справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, видається правильним зазначити, що для цього порядку цивільного судочинства роз'яснення судом учасникам судового процесу, й, насамперед, учасникам справи, прав та обов'язків, попередження про наслідки вчинення або невчинення тих чи інших процесуальних дій, – обов'язок, який набуває особливого значення у порівнянні із позовним провадженням. Наприклад, у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця, як свідчить судова практика, заяви до суду, в більшості випадків, подаються дружинами та матерями, батьками загиблих, які перебувають у тяжкому психологічному стані із зрозумілих причин. Та якщо заявники діють через професійного адвоката, то у таких випадках необхідність роз'яснення судом прав та обов'язків, про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, видається вкрай необхідним, оскільки від цього великою мірою залежить задоволення заяви, реалізація заявником своїх прав, свобод та інтересів у майбутньому. Саме тому частина 1 статті 294 ЦПК України містить положення, яким законодавець зобов'язує суд роз'яснити учасникам справи їхні процесуальні права та обов'язки, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод та інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи.

Схожим за змістом пункту 3 частини 5 статті 12 ЦПК України є положення пункту 4 частини 5 статті 12 ЦПК України: суд сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом. Фактично

тотожним є й положення частини 1 статті 294 ЦПК України, яким врегульовано порядок розгляду справ окремого провадження.

Сприяння суду учасникам справи може проявлятися по-різному, в тому числі й шляхом роз'яснення прав та обов'язків, про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій. Але хотілося б звернути й на іншу обставину, яка характеризує саме окреме провадження: у частині 2 статті 294 ЦПК України законодавцем закріплено право суду у справах окремого провадження витребувати докази за власною ініціативою з метою з'ясування обставин справи.

Наявність вищезазначеного положення у цивільному процесуальному законі видається доцільним з огляду на специфіку справ, які розглядаються в порядку окремого провадження. Якщо, наприклад, узяти справи про встановлення факту смерті військовослужбовця, то їх специфікою є необхідність наявності доказів, які підтверджують дату призову на військову службу, дані про військову частину чи бригаду, виплату військовослужбовцю коштів тощо. Такі докази можуть бути отримані безпосередньо заявниками, але штаби військових частин, бригад знаходяться в різних куточках України, й не завжди заявники можуть отримати докази безперешкодно, в тому числі й за станом здоров'я, у зв'язку із наявністю малолітніх дітей, поважним віком тощо. Таким чином, сприяння суду заявникам шляхом, передбаченим частиною 2 статті 294 ЦПК України, є обґрунтованим і законним. До того ж, у цьому сенсі слід зазначити, що заявники у справах окремого провадження, й, зокрема, у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця, не позбавлені права подавати клопотання про витребування доказів, згідно із пунктом 3 частини 1 статті 43 ЦПК України та в порядку, передбаченому статтею 84 ЦПК України. Отже, докази у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця можуть бути витребувані судом як за ініціативою самого суду, так і за ініціативою заявників та заінтересованих осіб, які, як вже зазначалося в даній роботі, частиною 8 статті 49 ЦПК України прирівняні у правах та обов'язках до сторін у справах позовного провадження.

Висновки:

1. Порівняльний аналіз положення, закріпленого у частині 3 статті 294 ЦПК України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності, із положеннями статті 12 ЦПК України, якою встановлено основоположні засади змагального цивільного судочинства, дозволив констатувати очевидну невідповідність, оскільки низка норм ЦПК України свідчить, що на учасників справ окремого провадження розповсюджується дія більшості положень статті 12: рівність учасників справ окремого провадження щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом (частина 2 статті 12); обов'язок довести обставини, які мають значення для справи і на які заявник, інші учасники справи окремого провадження посилаються як на підставу звернення до суду із заявою, чи в обґрунтування висновків органами державної влади, органами місцевого самоврядування (частина 3 статті 12); потенційна наявність у заявників в справах окремого провадження ризиків настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням ними процесуальних дій (частина 4 статті 12).

2. При розгляді справ окремого провадження судом реалізуються права та обов'язки, передбачені частиною 5 статті 12 ЦПК України: керівництво ходом цивільного процесу; роз'яснення, у випадку необхідності, учасникам судового процесу їхніх процесуальних прав та обов'язків, наслідків вчинення або невчинення процесуальних дій; сприяння учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених ЦПК України; запобігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

3. Змагального процесу, який притаманний позовному провадженню, який базується на спірних правовідносинах сторін, у справах окремого провадження немає і бути не може в силу їх правової природи, але більшість положень, закріплених у статті 12 ЦПК України "Змагальність сторін", безпосередньо стосуються та реалізуються в справах окремого провадження.

В контексті зазначених висновків видається доречним навести думку представників київської школи цивільної процесуальної науки Штефана М.Й. та Дріжчаної О.Г., які навіть у радянський період часу, коли про змагальний цивільний процес в сучасному розумінні чи сприйнятті лише зазначали в контексті параметрів змагального цивільного судочинства іноземних держав, тим не менш стверджували, що в окремому провадженні діють усі принципи цивільного процесу, серед яких й принцип змагальності [10, с. 244]. Вочевидь, малася на увазі як раз реалізація заявниками та заінтересованими особами змагальних прав, пов'язаних із активною позицією в процесі доказування фактів (обставин), якими обґрунтовується звернення до суду

за судовим захистом, можливість їх оспорування тощо.

З огляду на наведене вище, положення частини 3 статті 294 Цивільного процесуального кодексу України, згідно із яким справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності, видається сумнівним і таким, що може сприяти інертності учасників справ у справах окремого провадження, байдужості у доказуванні, тим паче, що тягар, спрямований на формування доказової бази можна перекласти на суд, зважаючи на положення частини 2 статті 294 ЦПК України, відповідно до якого у справах окремого провадження суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Верховний Суд. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2022 році. URL: <https://supreme.court.gov.ua>
2. Верховний Суд. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 році. URL: <https://supreme.court.gov.ua>
3. Штефан М.Й. Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. Київ. Либідь. 1994. С. 238-244. (320); Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін. Цивільне процесуальне право України. Київ. Атіка. 2009. С. 519-520 (760); Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Голубєва Н.Ю. Цивільний процес України. Київ. "Істина". 2011. С. 354(536); Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. та ін. Курс цивільного процесу. Харків. "Право". 2011. С. 690-691. (1352)
4. Ластовка В.В. Окремі аспекти провадження у справах про встановлення факту смерті військовослужбовця на тимчасово окупованій території. Юридичний науковий електронний журнал. № 5. 2023. С. 480. (478-481) URL <http://www.lsej.org.ua>
5. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Голубєва Н.Ю. та ін. Цивільний процес України. Київ. "Істина". 2011. С. 354 (536)
6. Постанова Закарпатського апеляційного суду у Справі № 297/3100/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
7. О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук та ін. Цивільне процесуальне право України. Чернівці. 2022. С. 74. (240)
8. Комаров В.В. Гражданское процессуальное законодательство Украины и новеллизация гражданского судопроизводства // Проблемы науки гражданского процессуального права. Х. Право. 2002. С. 77.
9. Грабовська О.О. Новації у законодавчій регламентації принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Шістдесят восьмі економіко-правові дискусії. (м. Львів (Україна), м. Переворськ (Польща), 27-28 вересня 2022 р.). ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. С. 45-50.
10. Штефан М.Й. Дріжчана О.Г. Цивільне процесуальне право України. Київ. Либідь. 1994. С. 244, 27. (320)